

Նայելով պատմութեան մեզ անդաձնեւորուն, տարակից ունեցած են ոմանք թէ՛ Հնորհաւոյն Տօր Ապիրատ իշխանին կառուցած զղեակն, կամ Գրիգորիսին ու Ներսիսին ծնած վայրն եւ կամ զԳրիգորիսիան աթոռն չլինէր այս Ծովք-Գրեանկ. այլ զանազան յիշատակներէ եւ պարագաներէ կը հետևեցնեն թէ՛ Ապիրատին կամ Հնորհաւոյն Տօր-Գրեանկ պէտք էր գտնուիլ Մարաշու Սահմանին մէջ եւ Սեաւ:

Կը հաստատ, թէ երբ տակաւին գեղը բուրդովն այդ հին տեղէն չէր փոխարուստ ալժմու տեղը «Անճուգո բուրդի ծնկներուն վայր, այդ հին գիւղէն կարելի է եղեր ձիով երթալ մինչեւ հանդիպեցաւ կողմը՝ «Գրեանկ քաղաք (այսօր Անապուս է քիւնիք) կըլուսած եղերը:

Ծովքին իրերը հետզհետէ շառացած են, ու Ծովքը իր անկողնը ընդլայնած է: Այս ընդլայնումը կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Ան տեղական կառավարութիւնը անսենով, թէ ջրերու պէր յարգողական կուսակուսումը կրնայ փոխադարձոր ըլլալ մօտակայ գիւղերուն եւ արտերուն, Արեւելի մասերին կողմէն ջրանցք բացած է, ուրիշ կը թափի Ծովքի աւելորդ ջուրը:

— Զեղական Ժողովուրդը կ'ունի թէ իրենց գիւղէն աւելի վար տիրէ կողմի ալ կայ, երեւմ թերակողմի, բայց չուրերու վերջին կուսակուսանքը անոր ալ պարանոցը փորած, եւ այսօր կողմի վերածած են, այդ պատճառ այդ կողմի ալ այսօր կը կոչուի «Կըրթան» (= կորուսած, բաժնուած):

— Ծովքի այսօրու երկարութիւնն է նաւակով 6 փամ, իսկ լայնքը տեղ տեղ 1—1½—2½ փամու տեսչութիւն:

— Այսօրու «Կեօնիկ» գիւղին առջեւ գտնուած, ու Ս. Նշան անունով ծածուկ կողմի աւերակներու կայտ մըն է. կան սրբատաշ քարեր, չէնքին զանազան մասերը (որտեւր), թէ ցուցնեն թէ քարոյի կողմն են: Զննուած որտեղ կը ցուցնեն թէ այդ չնչոր Եկեղեցի մը եղած է, որտեղ ու երկայնութեամբ փքը, եթէ անոր մասերը չուրին խորը շին թաղուած:

— Այդ կողմի կողմանին մէջ զգեալի աւերակներու հետք չկայ բնաւ, եւ չեմ ոչ յստար որ գտնուած ըլլայ:

— Կաթողիկոսարանի հետք չկայ ընտ, եւ ոչ իսկ Նշան: Զանազան տեղանքներէ թիւ մը ծածուկութիւն քաղել այդ անցեալի մասին, բայց չաշխոյշացայ: Կ'ըսեն թէ շատ մը ձեռագործներ ունենին կամարն, որոնց մէջ, այդ անցեալին պատմութիւնը գրուած պիտի ըլլայ եղեր, բայց իրենց գիւղացիներէն մին, այդ ձեռագործները թաղեր է եղեր, ու հիմա մարդ տեղեկութիւն չունի թէ ո՞ր թաղած ունենայ: Չեռագործ աւետարան մը գտայ միայն, որուն մէջ «Ծովքին հետ յարաբերութիւն ունեցող մասը սա էր, թէ այդ կողմերը կը յիշուի «արգելանաց ուրիշ մը եւ Զովհաննէս Նպիկոսկայոս մը, որ «Երեւնի Ծովքուցն պաղին կ'որտէ:

Այդ յիշատակարանին կրնաք եզրակացնել, թէ կանխաւ Ծովքը Կերթն եւ հակառակին վերին կամ որտեղի բաժանուածներ ունէր:

— Այսօր այդ զիպուածու աւ արուստակաճորէն ձեռացած կողմին անունը՝ Նոյն աւերակ գիւղին մէջ գտնուած հին եկեղեցիէն (ու Ս. Նշան) աւտուած կ'երեւի: Վատնայ Ս. Նշանի մասին տեղացիք մէ տեղեկութիւն ունենին եւ ոչ գաղափար: Գիւթ այս եղած է մեր հասարակը, մեր անցեալն իւր պրպակածներու միջոցին:

— Ստոյգ չեմ գիտեր թէ Ծովքը Գեհնիկէն մընա՞ն հետ է: Հասանալիս է որ արանուաղն 15—20 փամ մը հետևորդութիւն ունենայ:

սուրբ լեռնէն հետու չլինէր. կամ գտնուելու է ճաշկաններու երկիրներուն մօտ առաջն:

Սակայն ինչպէս յայտնի է, Մարաշու քովեր լիճ կամ Ծովքի շինք ունեցած եւ շուները, իսկ խարբերդի այս Ծովքի խիստ մօտ է Սեաւ լեռան. զի Սեաւ լեռն է Աշճատաղ, որոյ վրայ գրած ենք Թորոս Աղթոր Ս. մասին մէջ, Մաւ լաթիոյ հետ: Աղճատաղին մէկ տայրն կը վերջանայ իսպի-իսան բուսած ընդարձակ ու ամայի դաշտավայրը եւ Եագի-իսանի Եփրատով բաժնուած է խարբերդէն: Մեր այս Ծովք ունի կարճ գծերով ձախապարհներ Սեաւ լեռան հետ հարողակցելուն, ալ աւելի կարճ Հոռովայնին հետ, միտերս գնացիւր: Աղճատաղը երկարորէն կը ձգի մինչեւ Մարաշ, Գեսուն՝ որ մօտ է Մարաշին, հետի չէ խարբերդէն, եւ զարմանալի չէ թէ Մարաշի տիրապետողաց սահմանն հասած լինի երբեմն մինչեւ մեր Ծովքը: Նոյն իսկ խարբերդը շատ յարաբերութիւն ունեցած է իրերեւ մերձաւոր յիշկիոյ եւ խաշակիր պետաց հետ, մինչեւ իսկ Եգիպտոսի Սուլթանին, Հալէպի ամիրայից եւ Ֆրանկ իշխանաց, Անտիոքի եւ Եգիպտոսի տիրողաց հետ, ուրեմն կրնար խառնուիլ մեր Ծովքն յիշեալ տեղերու եւ տիրողներու անունաց հետ:

Ինչպէս կրնայ տեսնուիլ Մատթէոս Առահայեցւոյ պատմութենէն, եւ ուրիշ կողմով ալ նկատելով, Արեւելեան հիւսիսային եւ Արեւմտեան եւ հարաւային Հայոց հետ հարողակցելու մեծ յարմարութիւն ունէր այս տեղ: Իսկ զիշխանի՝ շինուած է իրերեւ ամուր գիւղի մը եւ ապահով տեղը, պարսպաւ շորից կողմանց պարուրածնա լեռներով եւ ջրով պատեալ, ինչպէս էր գիւղին Աղճատաղայ իւր բերդով եւ տաճարով, յետոյ երկրոցն ալ ցամաքը կորուսած, զղեակն կործանուած, թէպէտ Աղճատաղն մեծաշէն եւ հոյակապ կը կենայ իւր տաճարով, եւ անհամեմատ է Ծովքի Ծովքիս, ժայռն ժայռիս: Այսպէս շատ բերդեր եւ զղեակներ կան երեք կողմէն ջրով պատեալ, որ ի հնումն զօրաւոր կը ծախարուէր, եւ հետ կ'ապաստանէին իշխանաց թով՝ մեր եկեղեցական հօլուսականաց եւս: Աստուտելով հանդերձ՝ դիւրին էր վայելել պաշտպանութիւն Գրիստոնեայ իշխանաց, որ մօտ էին. աստի Սեաւ լեռան կրանաւորաց եւ կրանաստանաց այց առնել դուրսէր էր նոյնպէս (Թորոս Աղթար, հատ. Բ. էջ 95—101):

Սրուանձտանցի տեղագրական տեղեկութիւններն ու գիտողութիւնները արժէք մը

պիտի ունենային եթէ երբեք ենթագորութիւններու եւ յարանուանութիւններու մար խնդիրը՝ Յօրհայի շնորհալի, Ծովքի ծնունդը, իր հարագատ գրող՝ Ինոնիոյ Մասուտ Սուլտանի արշաւանքին սահմանը կ'որոշէ Մարաշի աշխարհէն «մինչ ի կողմանս Նիքիատացոց», եւ այս արշաւանքին հետեւանքով «հանուրց Հայոց» հայրապետը կ'իլլէ «ի ծովանուն դղեկէն», եւ ցորայի Սոփերի թանկագին տեղեկութիւններէն համեմատ, այն ատեններ (զայնու ժամանակաւ) Պաշլաուսիք՝ «Տէրն Գրիգորիս արիւղարայս Եղբարն Դերսիսի», իրենց բնակութեան տեղը, կայանքը հաստատած էին «յերկրին Անտիոքայ, ի գաւառին Տլքք», ի փոքրագոյն դղեանի Ծովք կոչեալ, բոլորովն աւելորդ է մինչեւ Խարբերդ երթալ:

Թող այս ակնյայտի վկայութիւնները, կարելի է մտածել թէ Շնորհալոյ պէս փափուկ սրտի մը չեսուէր Խարբերդի ծովին այնչափ գեղեցիկ դիրքն ու տեսքն եւ մենք հիմայ չունենայինք քանի մը վկայականակսն տողեր Ս. Հայրապետիս ծուռն գրէն:

Ինչպէս պէտք է քացատրել մանաւանդ զոնէ Խարբերդ անուան զանցառութիւնը: Ժողովաց աշխարհին այդ նշանաւոր քաղաքը՝ զոնէ անգամ մը յիշուելու չէր Ծովքի դիրքը որոշելու համար. շնորհալի որ այնչափ ճշգրտութիւն եւ մանրամասնութիւն կը սիրէ իր վկայատեսութեան մէջ, Կարելի է մանաւանդ որ այնքան ստուգապատում կենսագրող մը (Սոփերի մէջ), երբ ընդհանուրէն կը մասնաւորէ իր աշխարհագրական տեղեկութիւններն եւ գիտելու կու տայ նախ Երկիրը (Անտիոք), ետք Գաւառը (Տլքք) եւ վերջապէս փոքրագոյն դղեակը (Ծովք), կարծես համակենդան երեք շրջանակներ գծելով: Այսպիսի պատմագիր մը, կարելի էր որ զանց ընէր այս «Ծովք՝ լեռանց վրայ եւ լեռանց մէջ», Ասի կը նշանակէ որ յիշատակագիրը շատ լաւ կը ծաննայ, շատ լաւ գիտէ կողմ կողմած փոքրագոյն դղեակին աշխարհագրական դիրքն ու տեղը:

Բ.

Սրունանտեանց, սակայն, իր տեղագրական գիտողութիւններուն մէջ քանի մը կարեւոր կէտերու վրայ ծանրացած է.

1. «Մարաշու քովըն լիճ կամ ծովիկ շինը ունեցած եւ չունինք», Ասի պարզապէս

Ծովք կամ Ծով կոչուածն յառաջ եկած նախապաշարում մ'է: Յառաջ բերուած վաւերական աղբիւրներու մէջ Ծովի գաղափար տուող շեշտ մ'իսկ չկայ: Ասիկց զատ պատճառ մը չկար որ եթէ «Ծով կոչեալ», դղեակը ծովու = լճի մը մէջ էր, գոնէ կղզի, կղզեակ բառերէն մէկով կամ միանգամայն երկուքով չցուցուէր: Գրեթէ զոյն գղեակին հաստատուած էր: Աղթմամբ, զոր Սրունանտեանց բաղդատութեան գրած է Ծովքի հետ, կրնաք աւելցնել նաեւ Սիւանը, ասոնք միշտ կղզի, վանք, անապատ կոչուած են: Բայց Ապիրատին շինած կամ վերանորոգածը ոչ կղզի էր ոչ ալ վանք կամ անապատ: այլ բերդ մը, դէմակ մը, որ ժամանակի մը համար պատուարներ եղած է «հանուրց Հայոց», Կաթողիկոսական Աթոռին: Եթէ վանք կամ անապատ եղած ըլլար, գոնէ Սեւա լճի աւերակ վանքերու շարքին մէջ տեղ մը գրաւած պիտի ըլլար մանաւանդ իբր կայանք գրաւէր, ուսումնասէր Աստիղդիոսի եւ Շնորհալոյ պէս Վարդապետի մ'ատեն:

Տլքք գաւառին փոքրագոյն դղեակը, ըստ ամենայն հաւանութեան, քովը կամ մօտերը գտնուած լճակի մ'անուանով կոչուած ըլլայ Ծովք: Ի շնորհագրութեան մէջ շատ սովորական երեւոյթ մ'է այս, շատ մը քաղաքներ ու գիւղեր իրենց դիրքը լաւ շեշտող սեւեւ պարագային կը պարտին իրենց անունները, Զոր օրինակ, քանի մը հատ յիշելու համար, Դուին կը նշանակէ Բլուր, որովհետեւ Բլուրի վրայ կամ քովը շինուած է Երասիի հովտին մէջ:

Ի Եւ իրաւի Սֆ ուներ հովտի մէջ ոչ-իսկական Ծով (= Լճակ) մը, զոր հետահետեւ ցամբեցնելով մշակել հովտի մը վերածած են դիւղաքը. այս Ծովք կը դրսանար Սֆի լեռներէն ձիւնհալ տանի եւ ամառն կ'ամփոփուէր: Դեռ հիմայ ձիւնհալ ցոյց երեւոյթը կու տայ, Կարեւոյ Ծովակին պէս, զոր կը յիշեն նախիկը, բայց ստուգելու այսօր Ծովակ չունի Կարին, այլ լաւ մը կամ մօր մը, լճանք չունի մը Կարեւոյ քաղաքին հիւսիսային կողմը:

Սեւակ որ Սֆի եւ Ծով բառերուն մէջ կը թելադրուի՝ ինքնութիւն մ'աւ տեսնել եւ լճել թէ Սֆ աղաւթուած եղած ըլլայ Ծովին, եւ կամ թէ Սֆի եթէ լաւ հին կոչում մ'է, նախիկը Ծովի հետ նշանուցած ըլլան: Անի պարագայի մէջ Սֆի եւ Ծով իրարու միացնող աղբիւր մը կայ:

Ծովի (= Լճակ) փոխաբերութիւն մըն ալ կայ անպատճառ Շնորհալոյ սոստողներուն մէջ:

«Ի ծովին յայն (= Ծովք դղեկ) պատահեալ ի տեսարանն իւր Ծովանուր (Շնորհալի էջ 554): Թեւեւ մոլթ տող մըն է «ի տեսարանն իւր Ծովանուր», բայց միշտ Ծովի գաղափար է որ Կ թելադրել պէն: Շնորհալոյ կենսագրին աւելոյն կերպով թելադրուած է. «Ամառն որդի՝ եղեալ կամին իբրեւ ընդ մէջ Ծովանուր քաղաքից արեւի եւ անցանել ընդ արեւելոյն եւայն (սոստ փոքրացն էջ 218):»

Միեմամբը կը նշանակէ Միեմ ճահիճ (= մօր), թէ՛ դետի եւ թէ՛ ճահիճի անուն մ'է: Ցարոս (= Տօրոս) կը նշանակէ ցուլ, որովհետեւ շատ ցուլ (laureau, buffle, boeuf) կը գտնուի Վիւդնոս (= Թարսուս Չայը) եւ Պիւսամոս (= Ճիհան) գետերու կազմած գեթիային վրայ: Տօրոս, որ նոյն իսկ իր ցուլ թարգմանութեամբն ալ յիշատակուած է Փ. Բիւզանդի մէջ.¹ — Շիւնեցին եւ ինքեանք (= Չաքարէ եւ իւսնէ) դիւշ մի մերձ ի Ծովակն փոքրագոյն անհնարին խորութեամբ, եւ անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին ՏՏԻԿԱՏՈՒՎ, քանզի բազում մօրասեր եւ տղմասեր սողունք կային. (Վիրահոս էջ 112): — Այնթապ, որ եթէ դիցարանական ծագում մը չունի, ըստ ականգուածեան աղբիւրէ (Յիւրմ-աղբիւր) ստած է իր անունը, որ նախ բերդի ու ետքը քաղաքի անունը եղաւ: — Տլուք, դիցարանական ծագում մ'ունի եւ ինչպէս պիտի տեսնենք, Արամագի մակերին է: — Սեւա լիւն. Տօրոսի այն քաղաքն, որ միջին կամ սեւ Տու ու ժայռ ունի եւն եւն են՝ բիւրաւորներ:

Հետեւաբար կարելի չէ պնդել թէ Տլուք գաւառի փոքրագոյն գլխակը՝ Ծով կողմած ըլլալու համար՝ անպատճառ պէտք է որ ծովու (= Ճի) մը մէջ եւ մանաւանդ խաբբերդի Վեօշիճիքի (= Ճնաճ) մէջ գտնուի: Այսպիսի տրամաբանութիւն մը շատ արտօրինակ է:

2. "Իսկ Խարբերդի այս ծովիկը, կը յարէ Սրուանձտեանց, խիստ մօտիկ է Սեւա լիւն. զի Սեւա լիւն է Աղճատաղ:...

Մեր այս Ծովք ունի կարճ գծերով ճանապարհներ Սեւ լիւնն հետ հաղորդակցելու, ալ աւելի կարճ Հոռոմկային հետ, միտրայ զնացիր:» եւն:

¹ «Յաճախեցին ի ներքոյ Խարբերդի մէջնաւանդոյն Հերակլեայ, որ կայ դէմ յանդիման լիւնին մեծի, որու ՏՈՒԼՆ անուանեալ կարգան, (Փ. Բիւզանդ, Գ. 14: ՀմԻ. Խաւս. անգ 7: 8):

ՀմԻ. «Cilicia mot qui parait dériver de *milid-wos*, et fait allusion au buffle ou boeuf, symbole de Tarse, métropole de la province. Le buffle, dès les temps antiques, abondait en Cilicie, surtout dans le delta formé par les eaux de Cydnus et du Pyram, où on le trouve encore aujourd'hui à l'état sauvage. (v. Langlois voyage DANS LA CILICIE p. 4): — Հատկապէս Տօրոս ու ցուլ կողմը առած ըլլալ Արիոյ պզտակային լեռնաշղթան՝ նոյն իսկ իր նստածքն որ հօկոյակած ցուլն մը սպառնորթիւնը կ'ընէ կործնա: — Հոս կրնանք յիշել Cilicioեան առնուած Cilicea, մագնիշն սեւ ապրանքը, որուն դեռ ընտիրը կը շինէ Այնթապ իսլամիւնը (= մաւթապ) եւ վախճանուն ցեղերը կը գնեն վրան լիւնը: Համար որոշը կը յիշեցնեն «գլխան զեղաբու» սիւս եւ ինքիսի:

Գժարտաբար Սրուանձտեանց պտտած ու աչքով չէ քննած Վիլկիան, Եփրատաջիքը, հետեւաբար այս երկիրներու մասին իր խոսքերը վերապահութեամբ միայն կրնան յարգուիլ:

Աղճատաղ (= Պպիտակ լիւն) հէ թէ Սեւ լիւն (= Գարատաղ) է, այլ Սեւ լիւնն գօտիներէն մէկը:

Սեւա լիւն կամ Սեւա լիւրինը՝ Տօրոս լեռնաշղթային այն օղակներուն մէջ է որ Վիլկիայ հիւսիսային-արեւելեան գիծերուն վրայ կը լեռնանան ու կը դառանան Անտիտօրոս անունով: Անտիտօրոսը իր արեւելեան-հարաւային գօտիներով կը միանայ Ամանուրի, Տօրոսի մէջ ուրիշ գծին հետ: Այս դիրքը շատ որոշ է. Վիւնեցէք վարպետի մը ձեռքէ ելած քարտէսի վրայ խզէնտերունի ծոցը՝ Ծոցին հարաւային կողմը՝ խզէնտերունի վրայ բարձրացող եւ դէպ ի ներքերը տարածուող բարձունքները, որոնց մէջէն կը կտրէ կ'անցնի մեծ խճուղին, Ամանուրի (= Սեւ լիւնն) Եւ զեւ վուր (Տաղը) դուռը կը կազմեն: Ծոցին ամփոփ ջրայէտ արեւելեան կողմը եւ դէպ ի հիւսիս բարձրացող լեռնային մութ գօտիները, Սեւ լիւն, Սեւա լիւրինը կը կոչուին եւ հիմա թրքերէն կեանքի տաղը, այսինքն՝ Հայոց լիւն կամ Հայլիւն. հոգում մը, զոր եւ լսեցի Հասանպէլի դեղին մէջ՝ 1893ի Յուլիս-Օգոստին, ճամբորդութեանս միջոցին:² Սեւա լիւրինը պաշտօնա-

¹ Կ. Զըլմաթեթէ, իր *Un Empereur Byzantin* գործին մէջ (էջ 212) գրած հիւսիսային Ասորիքի բարձունքն իրաւ շինք լեռնազբած է Ամանուր կամ Սեւ լիւնը, Ամանուր որ Վիլկիան կը զատէ Ասորիքէն (սեւ անգ, էջ 160):

² Ընդհանուր տողերէն ալ բաւական որոշ սահման մը կրնայ գծուիլ: Այսպատեւն ետքը թէ ինչպէս Գրիգոր Ա Պապարտ Եփրատունէ վերադառնալով ուղղակի Սեւա լիւնը գնաց:

Չօթեաւանց զանց արաբեալ

Մինչ է Տօրոսն լեռնըն հասեալ.

.....

Ի վայելուչ յայն վայր եկեալ

Հովուականեք ընդհացեալ,

Ի Սեւա լիւն լեռն անուանեալ.

Ուր են հոգիք լուսաւորեալ:

.....

Ի մէջերկրայոյ անուառ փնիւալ.

Որ Եփրատայ Գրդ Խալիւալ.

Հաղաք Գիւսն իմ անուանեալ,

Յոր հուպ է վառք Կարմիր կոշեալ»

(Ը. Ա. Կ. էջ 548-549):

Ըստ այսմ Կարմիր վառքը, Սեւ լեռնն նշանաւոր մեծաւանդը, գետնի (= Պէհէնի), որ Եփրատի մէջ Գիւզին վրայ, շատ մօտիկ է Եւ Սեւ լեռն ար Ամանուր գետերէն դէպ ի արեւելեան հիւսիս կը տարածուի բաւ կեանքի տաղին (Հասանպէլի ուղղութեամբ): Սոք,

պէս ծէպէլ ի պէրէքէթ՝ կը կռուի հիմայ, համանուն սանձագի անունով:

Տօրոք այնչափ անուններ ունի որչափ իր գօտիները: Սեա լեռները, կ'երկնան կը տա-
րածուին գէպ ի Մարաշ, Աշխմապ եւ Աշխ-
մապի ճիշդ հիւսիսային կողմը Սփի եւ Տլուքի
բարձունքներն ալ, գրկելով կ'անցնի մինչեւ
Եփրատի եզերքը, է՛Տէշ, Հոռիկալ, Բուն Սեւ
լեռը գոնէ իր եթէ ոչ ամբողջովին մէջ,
գոնէ գրեթէ ամբողջին մէջ կ'անվար տաղը
ըստանէ եւ իսկ Տլուք, որ շատ կարեւոր տեղ
մ'ունի մեր ճշգրտ աշխարհագրական դիրքի
վրայ, իր անունը անվար պահած է մինչեւ
հիմայ՝ Աշխմապի հիւսիսային բարձունքներու
մէջ: Տօրոքի այն մասերը, որ այլեւայլ դիր-
քով շրջապուծ են Սեւ լեռան, կ'ըսուի
Քիրտ-տաղ (= քրդաց-լեռ), Գարատաղ
(= Սեւ լեռ), Ազնա-տաղ (Սպիտակ-լեռ)
եւն եւն:

Յայտնի է որ Ազնա-տաղ չի կրնար
Սեա-լեռ ըլլալ այնչափ որոշ բաժանումներու
եւ կոչումներու մէջ:

Սրուանձտեանց դիտել տուած է որ խա-
բերդի Ծովքը «ունի կարճ գծերով ճանա-
պարհներ Սեւ լեռան հետ հաղորդակցելու,
այլ անելի կարճ Հոռիկալին հետ, միօրեայ
գնացիւք», եւն: Սրուանձտեանց չէ՛ տեսած
Հոռիկալն, եւ ալ խաբերդի Ծովքը չեմ տե-
սած. բայց Հոռիկալ երեք անգամ ուխտաւոր
եղած եմ Աշխմապէն. վերջինը (1889)³: Արդ՝
Աշխմապէն Հոռիկալ մընչ մէկ օրուան
նամբայ է. չեմ գիտեր թէ քնչպէս կրնայ
խաբերդի Ծովքէն ալ նոյնպէս «միօրեայ գնա-
ցիւք», անելի կարճ ճամբայ մ'ըլլայ: Գոնէ իմ
քննած ո՛ր եւ է քարտէս այդպիսի կարճ ճամբայ
մը չեն գտած Կէօճիքէն — Հոռիկ-կալ. ընդ-
հակառակը շատ անելի երկար ճամբայ մը:
Այկից գատ խաբերդը եւ իր Ծովքը Եփրատի
արեւելեան կողմն են. մինչ Տլուքի Ծով կո-

ծիւքէ: Հոռիկալ մինչ Կէճէսի շրջանը մը պէս —
Դիւնի տանը որ Հաւան-Պէլի, շատ նոր անուն մ'է. հին
անունը չեմ կրցած ճշգրէլ. շուրջնապի ունի վանքերու
եւ ամբողջութեամբ քրե քրե աւերակներ, ստոյգ մի Հա-
ռաշիւնի ձիւստային Արեւելեան կողմը, պարսկներու
մէջ, կ'ըսուի Ղարա Վէնը, Ղարա (= Սեա), Վէնը
(= Վանք), որ սիրուն հակադրութիւն մը կը թելադրէ
ինչի Կարմիր-անիի հետ: Սեա Վանքէն զոր ուղեւորեց
1893, Օգոստոս 31, Հերանք որ մը, եկեղեցին միայն մնա-
ցած է իր աւեր ու ամալ պատերով:

Վ ճէպէրկպէրէքէթ կը նշանակէ առաւ, օրհնեալ
լեւ: Պը յիշեցնէ սողմաւոր «լեռան պարտաւ, լեռան
մանեակ»:

3 Ծեւ ետքը, Հոռմ-Վալ, Խանօթ. 7:

շուած փոքրագոյն գղեական Աշխմապի հետ՝
Եփրատի Արեւմտեան կողմն են:

3. «Ինչպէս կրնայ տեսնուիլ Մատ-
թէոս Ուռայեցեցոյ պատմութենէն, եւ ու-
րիշ կողմով ալ նկատուելով, արեւելեան
հիւսիսային եւ արեւմտեան հարաւային
Հայոց հետ հաղորդակցելու մեծ յարաբե-
րութիւն ունէր ԱՅՍ ՏԵՂ (= այսինքն՝ խաբ-
բերդի Ծովքը): Մատթէոս Ուռայեցեցոյ տե-
ղեկութիւններն, ընդհակառակը բնաւ նպաս-
տաւոր չեն. որովհետեւ Ուռայեցիք միշտ կը
զբաղէ Միշակները, Ասորիքի, Եփրատացոց եւ
Պաղեստինի գէպքերով: Մանաւանդ Ուրֆայի
եւ Աշխմապի ուղղութեամբ Եփրատի Արեւե-
լեան ու Արեւմտեան կողմերուն պատմութեամբ
մանրամասնօրէն զբաղած է Ուռայեցիքն:

Քաղաքական գործերը, մանաւանդ այդ
աւատական դարերու մէջ, կրնային տաւել
կամ նուազ շրջանակներու վերածուիլ շուտով
եւ այսպէս ոչ միայն խաբերդ, այլ նոյն իսկ
Բիւզնդիդիսի կայսրները, Եգիպտոսի Սուլթան-
ներն ու իօրին Սփյոյ խաները՝ Եւրոպոյի խա-
չակիրներն ալ կրնային գալ իրենց զօրութիւնը
թափելու եւ չափելու երկրի մը վրայ, որուն
բախտը դարձած էր: Թող որ Ուռայեցիք յի-
շատական միջոցն իսկ, 1123—1124, խաբ-
բերդ թաքցը Պալակ ամիրային ձեռքն էր, եւ
ճօպին ու Պալէրան բանտուած էին հոն բեր-
դին մէջ, որոնք շատ շուտ աղատուեցան Պե-
հեմիդի բերդէն օգնութեան գացող 15 քաջե-
րու շնորհիւ, երբ Պալակ չալէպ կը գտնուէր՝
Ուռայեցիքն բարեբախտաբար դիտել կու տայ
թէ Պալակ երբ լսեց իր կալանաւորներուն
աղատումը, «յարուցեալ որպէս զարծուի,
եւ յաւուրս ննգնտասան հասանէր անդր»
(էջ 445): չալէպէն խաբերդ տաւնեւիննգ
օրէն կը կտրէ այն ալ արծուի պէս: Հիմայ՝

1 խաբերդի այդ նշանաւոր բերդին նկատմամբ Մա-
թէոս Ուրֆ կը գրէ. «Խաբերդի հին բերդը որ դի-
տեմ, կը գտնուի քաղաքին հիւսիս-արեւելքը. բերդի
մեծաղայն մասը քանդուած է այսօր. բայց նախագուռը իր
կամարով եւ ներքապներէն ու ներքին բաժանումներէն
ոմանք գեա կ'իյնայ կանգուն կը մնա: Այդ նախագուռը
իր երկու կողմերուն վրայ տակուն կը կրէ ինչ ինչ կնի-
գանապէս շաններ եւ պարսկական բուլը արձանագրու-
թիւն մը:

Նոյեմբ 1 տարի (= 1901) Ամբիկոյի հիւպատոսը իր
մէկ բանախօսութեան մէջ պատմութիւնը բերք է այդ բեր-
դին եւ. բերք է թէ խաչակիրներէն 40—50 ընտանիքներ այդ
բերդին մէջ բանտարկուեցն վերջ՝ բերդին պարսկապէս
վոր նետուած են»:

Հիւպատոսին այս յիշատակութիւնը ճօսիկնի եւ
Պալէրանի բանտարկութեան գէպը պէտք է ըլլալ:

Հայէպէն Հռովմայ, շատ շատ շուրս օրւան ճամբայ մըն է, եւ Հռովմայէն ալ «մօրեայ գնացիւք», կարելի է խորբերգի ծովքը երթալ, ըստ Սրուանձառանցի, չհիգ օրւան ճամբայ, որ պէտք էր ըլլալ խորբերգի, եւ ոչ թէ տասնեւհինգ օրւան, արծուի թռիչքով:

Ուս Հայեցոյ պատմութիւնն երբեք նպաստաւոր չէ այս կողմէն, Տրուքի ծովքը, խորբերգ փոխադրելու ճամար: Պահլաւունքը ինչպէս կրնային իրենց թշնամիներու կառածին մէջ բնակիլ: «Ուրիշ կողմով ալ նկատելու», բացատրութիւնը գոնէ շատ պիտակ կը ձայն ալսչափ իրողութիւններու հանգէպ:

Ընորհալոյ վկայանանութեան քանի մը տողերը եւ մանաւանդ Ընորհալոյ վարուց պատմութիւնը քաղաքականապէս բաւական էին ծով կոչուած փոքրագոյն զղեակին աշխարհագրական դիրքն որոշելու Անտիքի երկրին, Տրուք գաւառին մէջ. բայց որովհետեւ Սրուանձառանց իր աշխարհագրական ապացոյցներով յայտնապէս հերքել ուղած է այդ աղբիւրները, կարեւոր թէ այս տողերը պէտք էին: Բ.

(Ըստ Լուսինայ):

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ

ՀԻՄՆԱԳԻՈՐԴԻՆ ՈՆՏՈՆԵՆ ԲՈՒՐՈՒՄԻՈՒՆԸ

Շատերը փափարեցան գիտնալ Անտոնեան Միւրանութեան հիմնարկէի պատմութիւնը, որոնց փափարը լրացնելու նշանակաւ դիւանական վաւերագրող վրայ հաստատուել օգտաշատ Հանդիպող մէջ հրատարակութեան կու տանք նստեւեալ պատմութիւնը:

Ո.

Միւրանութիւնն իր կանոնէն առած է «Անտոնեան» անուանակոչութիւնը: Իր հիմնադիրներն են Բերիւացի շրջա Հայագիր եղբայրը, Աբրահամ, Յովհաննէս, Միքիմ, Յակոբ, որպէս Վարապոյ վաճառականի Յովսէփեան, որ ծնւ գարուն կէտ Պարսկաստանէն Բերիւ գաղթած է: Աբրահամ եւ իւր եղբայրներն իրենց պատանեկութեան տան ջրղքէն լատին դպրոցները ուսանելով՝ վաճառականութեան մէջ յաւրդած են իրենց Յորը, որով անոնց երիցագոյնին «Միթիթար» մակդիրը արուած է, որ մեր պատմիչներէն օմանք թարգմանաբար «Քերեղեկ, աշուանցիկ»: Անոնց հայրենի տունը, որ ի թաղն Էւրոպայիսէ, միւսապատին կերպարան ունէր, որուն մէջ աստուածապաշտ եւ կուսակրան կեանք կը վարէին. բայց անոնք աւելի աւետարանական

կենաց կը բաղային: Քաղցր էր անոնց աշխարհէ բարձրակի հեռանալ եւ ուրիշ հոգեւոր տուրանաւով զբաղիլ: Սակայն իրենց այս բազմաձայն իրականացման համար կը պահանջէին այն տանն Ազգիս մէջ կաթողիկէ վանքայրը. վասն զի Միթիթարայ ձեռնարկը չունէր տակաւին իւր հետաւորութիւնը, որով հարկ էր անոնց՝ ուրիշներուն պէս կամ օտարագիր վանաց մէջ իրենաւորիլ եւ կամ նոր միաբնակիւն կարգի մը սկիզբ տալ: Առաջինը ծանր կ'երեւնար իրենց, իսկ երկրորդը թէեւ գոտարին, բայց՝ նախամեծար: Ըստ մը խորհելէ եւ աղօթելէ ետքը՝ իրենց Միքիմ եղբայրն ուխտաւոր երուսաղէմ՝ կը զբիւն, եւ անոր վերադարձին Աստուծոյ զօրացումը կ'որոշեն վանայինութեան ձեռք զարեւել Լիբանանու մէջ, որ այն տանն հանգիստ եւ խաղաղ երկիր մըն էր կաթողիկէ իշխանաց կառավարութեան ներքեւ: Եւ որպէս զի Միաբնակիւն կարգաց կատարուել տեղեկի ըլլան, կ'որոշեն նաեւ որ իրենցմէ երկուքը Յովհաննէս եւ Յակոբ յառաջիկայ երթան ի Լիբանան Ս. Նիկիէի վանքը՝ սորվելու համար վանականութեան կերպը համբաւաւոր Ղարապի վանահօր ձեռնաց ներքեւ, որ ծննդեամբ Բերիւացի ըլլալով՝ իրենց ծանօթ էր:

Այս որոշումներէն վրայ Մուրանեան շրջա եղբայրները Բերիւստի 1707 թուականին Բերիւյ մէջ Ս. Աստուածածնայ Աւետան օրը միաբան հաւանութեամբ ուխտիւք հրովարանցան աշխարհէ՝ Տիրամոր Կուսին պատկերին առջեւը, խոստանալով «Աստուծոյ» վանականաց նման կանանկան կենաց ապրիլ իրենց երիցագոյն եղբոր գլխաւորութեան ներքեւ, որ այն տանն 44 տարեկան էր:

Մի եւ նոյն տարւան մէջ Բերիւյ Պետրոս անուն առաջնորդը՝ Յովհաննէս Չմուռնայի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքէն գրգռուելով՝ նախկին հալածանքները վերստին կը յարուցանէ Հռովմականաց դէմ, որով շատերը թաղքէն ելելով՝ այլեւայլ տեղեր կ'ապաստանին: Աբրահամ եւ Միքիմ հաղել թէ իրենց եղբայրները փախցնելով՝ իրենց եւս գիմցին թագաւորի, իսկ Յովհաննէս եւ անոր ետեւէն Յակոբ՝ փախտեալ Տրապիզոն հասնելով՝ գնացին իրենց դիտած տեղը, որ է Ս. Նիկիէի վանքը, որուն վանահայրը Ղարապի լսելով անոնց խնդիրը՝ մարդատիրութեամբ ընդունեցաւ գնանք եւ խառնեց իր աշակերտաց դասուն մէջ:

Մուրանեանց կամքն էր՝ օր առաջ իրենց բոլոր ինչքը եւ ստացածքը ծախիլ եւ անոնց դոնի իրենց մտադրած վանայինութիւնը հոգալ. մէկ ու կէս տարի Աբրահամ իր Միքիմ եղբորը հետ Բերիւ մնալէ ետքը՝ ոչինչ կցեալ ընել ժամանակին հոգալուց պատճառաւ. ուստի տագնապալից օրերը կամաց կամաց մեղմանալով՝ յաւապիկ հաւատարիմ մարդու մը իր իրավար կը յանձնէ, եւ իրեն փոխանորդ կը կարգէ զայն. ինքն ալ՝ Միքիմ եղբայրն եւ վաճառքներէն ինչ ինչ հնար առնելով՝ Տրապիզոն կ'իջնայ, ուր վաճառքները Միքիմիս յանձնելով՝ Լիբանան Ս. Նիկիէի վանքը կ'իյնէ՝ յայտնելու անոր վանա-

1 Այս թարգմանէ ցայսօր պայտն կը կուլուի, որ «Կորթալ» ըսել է: